

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ОФІЦЕРА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

THE ESSENCE AND CONTENT OF PROFESSIONAL ETHICS OF THE OFFICER OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Голик М. М.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук, Національна Академія сухопутних військ (Львів, Україна), e-mail: mycolca@gmail.com

Гинда С. М.,

кандидат економічних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук, Національна Академія сухопутних військ (Львів, Україна), e-mail: hynda_stefani@ukr.net

Golyk M. M.,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Humanities, National Academy of Army (Lviv, Ukraine), e-mail: mycolca@gmail.com

Hynda S. M.,

Candidate of Sciences (Economics), Senior Lecturer of the Department of Humanities, National Academy of Army (Lviv, Ukraine), e-mail: hynda_stefani@ukr.net

Стаття присвячена формуванню етичних основ професійної етики у військовому середовищі Збройних сил України.

Ключові слова: Збройні сили України, морально-психологічний стан, корпоративна культура, честь, совість, мораль.

The article is devoted to the formation of ethical foundations of professional ethics in the military environment of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: Armed forces of Ukraine, the morale, corporate culture, honor, conscience, morality.

Постановка проблеми та її актуальність.

У контексті переоцінки місця збройних сил у суспільстві та їх трансформація в умовах ведення державою неоголошеної війни є необхідною умовою для перемоги у збройному протистоянні. Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України, охорону повітряного та підводного простору держави у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом [3]. Саме морально-етичні чинники і виступають основою професійної етики військовослужбовців ЗСУ, яка є запорукою доблесті і честі наших воїнів в умовах сьогодення.

Аналіз попередніх досліджень. Про культуру та морально-етичні чесноти відображали в своїх працях античні мислителі: Вергілій, Цицерон, Сенека; учені Середньовіччя: Аврелій, Августин і ін.; мислителі європейського Відродження: М. Монтень, Ф. Петрарка; філософи Нового часу: Т. Гоббс, Дж. Локк. Величезний внесок до систематизації обґрунтування загальної теорії етики, культури внесли такі учені, як О. Шпенглер, З. Фрейд, Г. Гегель, і багато інших. Два підходи до осмислення загальної природи етики, моралі та культури розкрито у працях таких відомих вчених:

один з них виразив як процесоворчої діяльності (Е. А. Баллер, Н. С. Злобін, Л. Н. Коган і ін.), інший як спосіб людської діяльності (М. С. Каган, Е. С. Маркарян, З. І. Файнбург і ін.). Досліджено інноваційні основи розвитку суспільства, нові критерії праці, що породжують сучасні креативні корпорації і адекватну нову форму культури, нову мораль – корпоративну культуру та корпоративну етику працях зарубіжних та а вітчизняних учених: Дж. Геллбрайт, П. Дракера, Ф. Тоффлера, Р. Гэлэгер, О. С. Віханського, А. І. Наумова, О. Н. Антипінова, О. Л. Ходань. Низка питань щодо проблеми корпоративної культури та етики розкрито у роботі А. А. Радугіна, Г. А. Дмитренка, Г. С. Колеснікова, Г. О. Балла, В. В. Ягупова, О. В. Бойка, А. М. Романишина, Г. М. Шевкун та ін.

Мета дослідження. Стаття має на меті розкрити концептуальні основи професійної етики військовослужбовців ЗСУ як чинника морально-психологічного забезпечення діяльності військ.

Завдання статті полягає в історико-філософському аналізі сутності поняття «професійна етика» та дослідженні впливу моральних цінностей на формування етики офіцера Збройних сил України.

Виклад основного матеріалу. Етика є філософською наукою, яка вивчає теоретичне обґрунтування і практичне вирішення соціальних проблем суспільства, а також досліджує низку питань теорії і практики щодо природи, сутності, виникнення, розвитку, структури, функцій моралі та її прояви у різноманітних сферах діяльності.

Видатні філософи здавна цікавилися походженням науки етика. Термін «етика» – давньогрецького походження (ethos). Від свого первісного значення, коли «етос» означав місце сумісного проживання або спільний дім, цей термін згодом набув іншого звучання: терміном «етичний». Важливість дослідження етичних норм розумів відомий грецький філософ Аристотель (IV ст. до н.е.). Досить показовим є його акцентна людські доброчесності, зумовлені особливостями характеру і темпераменту людини. В контексті реалізації свого дослідження, до доброчесності він відносив мужність, щедрість, поміркованість, а знання про ці та інші людські чесноти могла дати етика, яка в свою чергу визначає, що слід робити і чого треба уникати [10].

Основним завданням професійної етики є обґрунтування особливості моралі різних професійних груп, виходячи із особливостей їх професійної діяльності. Професійна мораль не підміняє загальних моральних норм і правил. Відтак, за її допомогою принципи моралі ще успішніше реалізуються в конкретні життєві настанови людини у різних сферах громадської діяльності. Як показує досвід завдяки професійній моралі суттєво конкретизуються вимоги суспільних норм, поглиблюється сфера впливу моральності на свідомість людей. Одночасно з тим сформувалась соціальна функція професійної етики, яка полягає у створенні найбільш сприятливих передумов для реалізації конкретних професійних завдань [12].

Власне тому широкого розголосу і дослідження набула військова професійна етика. Офіцер завжди зберігає честь і традиції офіцерського корпусу, члени якого підтримують та допомагають один одному, між ними існує безумовна довіра один до одного. Тих, хто досягає найвищих результатів та успіху, чекають пошана офіцерського товариства. Якщо ж офіцер має недоліки і не працює над їх усуненням, то це має бути засуджено колегами. Офіцер повинен самокритично оцінювати свою діяльність, правильно реагувати на критику товаришів по службі. Стосунки між командирами та підлеглими мають відображати готовність до відсічі ворога. Це загальна відповідальність, яка потребує надзвичайно високих норм поведінки та діяльності й передбачає створення атмосфери довіри та взаємоповаги [5; 12].

Професійна етика офіцера – це сукупність моральних принципів, норм та військово-етичних категорій, які виражають його ставлення до свого військового обов'язку як обов'язку професійного, а через нього – до обов'язку громадянського. В етиці офіцера існує певне ставлення до деяких духовних цінностей. Тут, як і в усьому суспільстві, головною соціальною, моральною цінністю є відданість Батьківщині, народу. Разом з тим саме в цій професійній сфері особливо високо цінується героїзм, мужність, відвага, сміливість. Власне, без цих якостей офіцер не здатний виконувати свої обов'язки як професійний захисник Батьківщини [11; 13].

Передусім офіцер Української армії має широкі права, повністю підтримані і схвалені військовою мораллю, зокрема право віддавати накази і розпорядження, виконання яких може бути пов'язане із смертельним ризиком для виконавців, якщо того потребують інтереси держави. Це впливає на формування нової парадигми, яка матиме розвинуту теоретичну базу, тому її формування є важливою проблемою, що потребує невідкладного розв'язання на основі підвищеної соціальної та моральної відповідальності офіцера. Відтак, варто зазначити, що офіцер в ході війни здійснює захист держави виключно насильницькими засобами, які є допустимі в його розпорядженні. Однак, збройне насильство, здійснене офіцером і його підлеглими в ході бойових операцій, є нічим іншим як вимушеною відповіддю на дії агресора [4; 5; 6].

Для військовослужбовця особливо важливим є виконання встановлених у колективах моральних норм, правил, порядку, вимог воїнської честі. Відповідно, порушення норм моралі офіцером завжди оцінюється громадською думкою дуже суворо. Це зумовлено тим, що в кадрових військовиках народ бачить людей, соціальна значимість та суспільний престиж професії яких особливо великі. Відтак, кожен представник офіцерського корпусу виступає носієм бойових традицій народу. Професійна етика офіцерів відзначається здавна громадськістю. Пошук підходів до вирішення проблем щодо офіцерської честі, культури, професійної майстерності не випадковий, при оцінках ділових якостей офіцера

морально-політичний елемент виступає провідним. Підвищення рівня освіти, індивідуальний досвід, професійні якості офіцера тільки тоді мають реальну цінність для суспільства, армії, військового підрозділу, коли вони поєднуються з моральною зрілістю [4; 1].

Професійна етика певною мірою уточнює, доповнює, конкретизує загальні положення моралі стосовно військової і бойової діяльності офіцера. Сьогодення вимагає підвищеної уваги до проблем культури управління та висуває високі вимоги до етики керівника. Це має безпосереднє відношення до офіцера – командира і начальника. Військові колективи – частини і підрозділи – це, насамперед, люди, до того ж молоді, без достатнього життєвого досвіду. Ось чому керівництво вимагає від офіцерів, від лейтенанта до генерала, володіння знаннями не тільки педагогіки та психології, але й етичних норм.

Керувати військовослужбовцями – означає надихати підлеглих за їх інтересами до творчої праці. Стиль роботи військового керівника – наочне втілення його ставлення до демократії і правопорядку в суворих умовах військової служби та війни. Збройним Силам України сьогодні, в умовах війни, потрібен професійно підготовлений, морально надійний керівник, який піклується про духовне самовдосконалення. Підвищення гуманітарної культури військового керівника – важлива умова прояву творчого потенціалу управління.

Керівник військового колективу – ключова фігура в ньому. І тому доцільно розглянути функції військового керівника і властиві йому риси характеру, наявність яких необхідна для успішного виконання ним своїх службових функцій. Наведемо одну з можливих класифікацій функцій військового керівника:

- організатор навчальної бойової підготовки;
- відповідальний виконавець і координатор злагоджених групових дій підлеглих;
- особа, яка планує діяльність військового колективу;
- особа, що приймає стратегічні рішення;
- джерело заохочень і покарань;
- особистий приклад для підлеглих;
- носій персональної відповідальності;
- контролер внутрішніх взаємодій і відносин підлеглих;
- арбітр та посередник;
- символ колективу тощо [9].

Інші класифікації формують функції керівника військового колективу у загальному вигляді: організація бойової підготовки, координація, максимальне використання людських якостей та можливостей окремих підлеглих; підтримка стабільності (порядку та дисципліни) у колективі.

Такі суто професійні якості військового, як дисциплінованість, пунктуальність, охайність доповнюють риси офіцера – керівника. Це зумовило необхідність виокремлення декількох типів лідерства:

- авторитарне (авторитарне);
- демократичне (ліберальне, вільне).

Для військового керівника, який організує службу чи роботу колективу за принципом єдиноначальності, притаманний авторитарний тип лідерства. Авторитарний лідер бере на себе ризик прийняття рішень самостійно і програмує всі дії своїх підлеглих. У керівника–автократа бажання командувати, добиватися безумовного виконання своїх наказів завжди стоїть на першому місці. Авторкат застосує надзвичайні методи за обставин, які не завжди вимагають їх необхідності. Авторитарний стиль керівництва, притаманний військовій службі, потребує для ролі лідера людини певного типу – владної, рішучої. Але сьогодні, в умовах будівництва демократичного суспільства, все більше даються взнаки негативні сторони авторитаризму. Це, передусім, те, що програмуючи дії підлеглих, військовий керівник не дає їм можливості проявляти ініціативу, він виховує лише пасивних виконавців, що завжди перешкоджає успіху справи. Демократичний стиль керівництва не може в умовах військової служби замінити традиційний авторитарний тип лідерства. Але він може суттєво доповнити і збагатити його [2].

Демократичний стиль передбачає:

- надання підлеглим самостійності на рівні їх кваліфікації;
- вирішування службових питань за їх участю;
- створення сприятливих умов для роботи підлеглих;
- шанобливе ставлення до співслужбовців;
- справедливу оцінку їх знань та роботи.

Все це не суперечить принципу єдиноначальності і персональної відповідності військового керівника. Навпаки, елементи демократичного стилю зміцнюють реальну владу командирів і начальників, підвищують їх авторитет. Військовий керівник авторитарно–демократичного стилю (це новий тип керівництва, народжений уже в демократичній Україні) повинен мати неабиякі особистісні якості. До них слід віднести:

- позитивну реакцію на критику;
- вміння усвідомлювати та визнавати допущені помилки;
- вміння аналізувати та піддавати самокритиці свої дії та вчинки.

Усе це є показниками морального здоров'я військового керівника, широти його поглядів, уміння спілкуватися з підлеглими, його впевненості у власних силах [2].

Етика військового керівника насамперед передбачає спілкування з підлеглими. І якщо під час занять з бойової підготовки, в ході польових навчань, маневрів тощо превалюють статутні вимоги, то під час нарад, зустрічей, прийомів, співбесід чільне місце посідають моральні норми.

Відомо, що безпосередні людські стосунки між офіцерами та особовим складом дуже згуртовують колектив, підвищують готовність підлеглих нести службу. Першою етичною вимогою у стосунках командирів з підлеглими є вимога взаємоповаги і доброзичливості. Офіцер ніколи

не повинен висловлювати або виявляти неповагу до підлеглого, що, безперечно, не виключає вимогливості, але це єдине, що може забезпечити взаємоповагу в колективі. Етика військового керівника має бути підтримана такими його особистими рисами, як ввічливість, коректність у спілкуванні, пунктуальність, вміння тримати слово, доброзичливість, тактовність. Військова служба під керівництвом такого офіцера буде плідною, цікавою і стане дійсною школою мужності і патріотизму. Яким в очах підлеглих має бути сучасний офіцер? Опитування особового складу дають змогу скласти портрет військового керівника. Це – майстер своєї справи, з якого можна брати приклад, завжди вимогливий, але й привітний, добре знає своїх підлеглих; ніколи не виказує свого роздратування або незадоволення підлеглими; не підвищує голосу при розмові і під час бесіди; не нагадує постійно підлеглим про зроблену помилку [11; 13; 2]. Авторитет військового керівника лежить в основі правильних ділових стосунків у колективі. Він забезпечується такими етичними факторами, як цілковита чесність, добросовісність, чудове знання своєї справи, принциповість, повага до людей, турбота про них.

Великим авторитетом користується той офіцер, який намагається створити у своєму підрозділі чи частині таку атмосферу, коли кожен солдат, сержант чи офіцер почуває себе відповідальним за доручену справу. Звідси витікає суттєва вимога до етики керівника: оволодіння наукою управління, вдосконалення професійних військових знань, підвищення рівня духовної культури, без чого сучасного військового керівника уявити неможливо [8].

В період глибоких реформ і військових дій, які відбуваються на Сході нашої країни щодо захисту Батьківщини, значення і роль етики помітно зростає. Це пов'язано з ломкою стереотипів поведінки людей і військовослужбовців в тому числі, формуванням нового світогляду, ускладненням завдань, які постають перед військовими, керівниками тощо. Без певної моральної підготовки, рівня моральної культури командирів вирішити проблем у вихованні сьогодення військовослужбовця неможливо. Все це призводить до висновку, що боездатність ЗС України значною мірою залежить від стану моральної культури офіцерів та сержантів. В першу чергу необхідно визначити основні напрями формування етики службової діяльності офіцерів і сержантів.

Одним з них є формування так званих основних цінностей, а саме: добро, честь, совість, гідність, сенс життя, щастя тощо. Їх значення для військового керівника важко переоцінити, відтак, вони виконують функції контролю і критичного осмислення моральних настанов військовослужбовця. Другим напрямом формування етики службової діяльності військового керівника є формування моральних якостей, які сприяють виконанню свого морального обов'язку. Третім напрямом формування етики діяльності офіцера та сержантів виступає формування гідності і честі.

Важливим завданням моральної самосвідомості військового керівника є утвердження певних стандартів самооцінки людської особистості.

Наступний напрям пов'язаний з формуванням здорового морального вибору. З цим пов'язано самовизначення військовослужбовця в світлі моральних цінностей та ідеалів. Моральний вибір є проблемою свободи. Свобода морального вибору свідчить про наявність демократичних засад у Збройних Силах України [13].

У своїх дослідженнях, Б. Спіноза визначив свободу як «пізнану необхідність», однак, ця формула передбачає не просто про пізнання необхідності, а й про практичну – військову діяльність на базі такого пізнання і про здатність приймати рішення із знанням справи [10].

Одним з напрямів формування етики службової діяльності військового керівника є формування моральних передумов спілкування. Спілкування офіцерів та сержантів з підлеглими – норма військової служби і прямий обов'язок військових керівників. Саме тому особливу увагу в умовах ЗС України слід приділяти цьому напрямку.

Серед основних форм культурологічної роботи з формування етики службової діяльності офіцера та сержанта в першу чергу слід назвати таку поширену форму, як лекції з проблем етики та службового етикету. Краще, якщо це будуть лекторії для офіцерів та сержантів. Це можуть бути теми «Етика військового керівника», «Службовий етикет», «Етикет військовослужбовців» та інші. Складовою такою лекторію можуть стати теми «Військова честь і гідність», «Військова служба і сенс життя», «Моральні мотиви і ціннісні орієнтири військовослужбовців», «Етика поведінки військовослужбовців у зоні бойових дій», «Військовий обов'язок як моральна категорія», «Совість офіцера – центральний чинник моральної свідомості» та інші [7].

Однією із дієвих форм становлення етики військового керівника є збори особового складу, де в неформальній обстановці спілкуються офіцери і сержанти. Ця форма передбачає запитання – відповіді з різних проблем, а також бесіди на морально–етичні теми командирів з підлеглими. Під час таких зборів налагоджуються тісні і дружні стосунки між офіцерами, військовослужбовцями.

Ефективно сприяє формуванню етики військовослужбовців така форма, як диспут. Ця форма культурологічної роботи дає можливість офіцерам вирішувати проблемні ситуації з етики. Серед суто професійно–військових тем з тактики, артилерії тощо, можуть бути сплановані теми з військової етики, такі як «Моральні засади командира в бою», «Честь і гідність командира на полі бою» та інші. Спланована такими чином робота повинна дати певний результат [1; 7; 14].

Отже, професійна етика військового керівника включає в себе вимоги, які пов'язані з культурою поведінки, культурою взаємовідносин, особливим ставленням до службових обов'язків, з розумінням свого статусу у військових колективах, свого внеску у підвищення авторитету Збройних Сил України.

Етика військового керівника має бути підтримана такими його особистими рисами, як ввічливість, коректність у спілкуванні, пунктуальність, вміння тримати слово, доброзичливість, тактовність. Компетентність військового керівника – головна умова його авторитету.

Список використаних джерел

1. Бойко, ОВ., Голик, ММ., Романишин, АМ., 2007. 'Військове навчання і виховання: навчально–методичний посібник', Львів: ЛІСВ, 153 с.
2. Бойко, ОВ., 2014. 'Теоретико–методичні проблеми формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів Збройних сил України: Монографія', Дніпропетровськ: ІМА–прес, 544 с.
3. 'Конституція України'. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k>
4. 'Наказ Міністерства оборони України від 31.12.1999 року №412 «Про Кодекс честі офіцера Збройних Сил України»'.
5. 'Наказ НГШ ЗСУ №109 від 14.03.2016 р. «Про затвердження тимчасової настанови з морально–психологічного забезпечення підготовки та застосування ЗСУ»'.
6. 'Наказ НГШ ЗСУ №4 від 04.01.2017 р. «Про затвердження інструкції з організації інформаційно–пропагандистського забезпечення у ЗСУ»'.
7. Станіславчук, СМ., 2004. 'Культурно–просвітницька робота в ЗСУ (соціально–філософський аналіз)': дис. канд. філос. наук: 09.00.03, Львівський НУ ім. І. Франка, Львів, 19 с.
8. Слюсаренко, АВ., Голик, ММ., Гула, РВ., Глотов, ОЛ., Щурко, ОМ., 2012. 'Християнська мораль та військовий обов'язок', Львів: АСВ, с.6–112.
9. Ткачук, ПП., 2011. 'Пам'ятка начальника (командирам)', Львів: Академія сухопутних військ, 9 с.
10. Тофтул, МГ., 2005. 'Етика: Навчальний посібник', К.: Видавничий центр «Академія», 416 с.
11. Ходань, ОЛ., 2009. 'Корпоративна культура офіцера', Харків: Національна академія Державної прикордонної служби України, 123 с.
12. Шевкун, ГМ., Грицевич, ТЛ., Гузенко, ІМ., 2014. 'Військовослужбовцю про культуру поведінки: Навч. посібник', Львів: АСВ, 135 с.
13. Шевкун, ГМ., Ткачук, ПП., Голик, ММ., 2018. 'Основи військової етики та естетики: Навч. посібник', Львів: НАСВ, 170 с.
14. Ягупов, ВВ., 2002. 'Військове виховання: історія, теорія та методика', К., 300 с.

References

1. Bojko, OV., Golyk, MM., Romanyshyn, AM., 2007. 'Vij-s'kove navchannja i vyhovannja: navchal'no–metodychnyj posibnyk (Military education and education: educational–methodical manual)', L'viv: LISV, 153 s.
2. Bojko, OV., 2014. 'Teoretyko–metodychni problemy formuvannja liders'koi kompetentnosti majbutnih oficeriv Zbrojnyh syl Ukrainy: Monografija (Theoretical and methodical problems of forming the leadership competence of future officers of the Armed Forces of Ukraine: Monograph)', Dnipropetrovsk: IMA–pres, 544 s.
3. 'Konstytucija Ukrainy (The Constitution of Ukraine)'. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k>
4. 'Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 31.12.1999 roku №412 «Pro Kodeks chesti oficera Zbrojnyh Syl Ukrainy» (Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated December 31, 1999, No.412 «On the Code of Honor of an Army Officer of Ukraine»)'.
5. 'Nakaz NGSh ZSU №109 vid 14.03.2016 r. «Pro zatverdzhennja tymchasovoi' nastanovy z moral'no–psyhologichnogo zabezpechennja pidgotovky ta zastosuvannja ZSU» (Order of the NMSA of the Armed Forces of Ukraine No.109 dated March 14, 2016 «On Approval of the Provisional Guideline for the Moral and Psychological Provision of the Preparation and Use of the Armed Forces of Ukraine»)'.
6. 'Nakaz NGSh ZSU №4 vid 04.01.2017 r. «Pro zatverdzhennja instrukcii' z organizacii' informacijno–propagandyst'skogo zabezpechennja u ZSU» (Order of the NSChS of the Armed Forces of Ukraine No.4 dated January 4, 2017 «On Approval of the Manual

on the Organization of Information and Advocacy Provision in the Armed Forces of Ukraine»).

7. Stanislavchuk, SM., 2004. 'Kul'turno-prosvitnyc'ka robota v ZSU (social'no-filosofs'kyj analiz) (Cultural and educational work in the Armed Forces (social-philosophical analysis))': dys. kand. filos. nauk: 09.00.03, *L'vivs'kyj NU im. I. Franka*, L'viv, 19 s.

8. Sliusarenko, AV., Golyk, MM., Gula, RV., Glotov, OL., Shhurko, OM., 2012. 'Hrystyjans'ka moral' ta vijs'kovyj obov'jazok (Christian morality and military duty)', L'viv: *ASV*, s.6–112.

9. Tkachuk, PP., 2011. 'Pam'jatka nachal'nykovi (komandyram) (Memorial to the boss (commanders))', L'viv: *Akademija suhoputnyh vijs'k*, 9 s.

10. Toftul, MG., 2005. 'Etyka: Navchal'nyj posibnyk (Ethics: Textbook)', K.: *Vydavnychyj centr «Akademija»*, 416 s.

11. Hodan', OL., 2009. 'Korporatyvna kul'tura oficera (Corporate Culture of the Officer)', Harkiv: *Nacional'na akademija Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrainy*, 123 s.

12. Shevkun, GM., Grycevyh, TL., Guzenko, IM., 2014. 'Vijs'kovosluzhbovcju pro kul'turu povedinky: Navch. posibnyk (Military servant on the culture of behavior: Teaching Manual)', L'viv: *ASV*, 135 s.

13. Shevkun, GM., Tkachuk, PP., Golyk, MM., 2018. 'Osnovy vijs'kovoi' etyky ta estetyky: Navch. posibnyk (Fundamentals of Military Ethics and Aesthetics: Teaching Manual)', L'viv: *NASV*, 170 s.

14. Jagupov, VV., 2002. 'Vijs'kove vyhovannja: istorija, teorija ta metodyka (Military education: history, theory and methodology)', K., 300 s.

* * *